

ТВОРЧА ОСНОВА СЕНСОРНО-ПЕРЦЕПТИВНОГО РІВНЯ ОБРАЗОТВОРЕННЯ

В статті розглядаються особливості сенсорно-перцептивного образотворення, зауважується на творчих властивостях сприймання, визначаються та аналізуються перцептивні художні засоби виразності в зображеннях образу світу у студентів.

Ключові слова: образ сприймання, вибірковість сприймання, сенсорно-перцептивний рівень образотворення, перцептивні художні засоби виразності.

Численні теоретичні й експериментальні дослідження пізнавальних процесів дозволяють виокремити три основні рівні психічного відображення: сенсорно-перцептивний, рівень уявлень та вербально-логічний. Формуючись на початкових ступенях психічного розвитку індивіда, сенсорно-перцептивний рівень у системі відображення, як базовий, не втрачає свого значення протягом усього життя, при цьому змінюючись, збагачуючись і трансформуючись залежно від вікових рівнів. Основна характеристика сенсорно-перцептивного відображення полягає в тому, що воно виникає в умовах безпосереднього впливу предметів, явищ і їх властивостей на органи відчуттів людини і розгортається в реальному масштабі часу. Образ виступає як нав'язаний нашому розуму ззовні.

Багатомірність і багатофункціональність образів, що формуються в людини протягом її життя, викликає все більший інтерес як учених, так і практиків, оскільки очікується, що розуміння структури образів, шляхів їх утворення і способів трансформації дозволить виявити нові механізми підвищення ефективності діяльності і взаємодії людей. Це пов'язано насамперед з неоднорідністю самого змісту образу, який не є пасивним відбитком зовнішніх впливів на людину, з'являючись у ході активного здобуття й обробки інформації, є специфічним сплавом відображення реального об'єкта, сприйнятого суб'єктом, і попереднього досвіду суб'єкта щодо сприйняття подібних об'єктів і взаємодії з ними, тобто виявленою структурою внутрішнього відображення дійсності.

Культура використання інформації, сенсорно-перцептивна культура полягає не стільки в умінні "споживати" будь-яку інформацію, скільки в умінні розрізняти і відкидати інформацію шкідливу, порожню чи просто зайву.

Мета публікації. Проаналізувати особливості сенсорно-перцептивного рівня образотворення на прикладі візуальних зображень.

Значна кількість наукових здобутків з проблеми взаємозв'язку відчуттів і сприймань, перцептивних дій, які становлять пізнавальну, практичну чи творчу діяльність суб'єкта та забезпечують орієнтування людини в конкретній ситуації, виокремлення нею найважливіших для розв'язання конкретного завдання аспектів, здійснюють таку обробку інформації, яка веде до побудови образу, адекватного як предметів, так і завданням діяльності (Б.Г.Ананьєв, Ю.П.Ведін, Л.М. Веккер, В.П. Зінченко, А.В. Запорожець, Г.С. Костюк, А.Н. Леонтьєв, А.Д. Логвиненко та ін.). Завдяки циклічним процесам обробки та перетворення інформації людина має змогу відчути якість та інтенсивність подразника, його тривалість, місцезнаходження в просторі, тобто відобразити всю повноту його властивостей [6].

Наукові досягнення з проблеми сенсорної діяльності пов'язані з надбаннями сучасної когнітивної психології, а саме розв'язання питання про спроможність людської психіки до швидких рішень, що ґрунтується на закономірностях сенсорного збереження. З таким поглядом на проблему перцепції збігається думка Едвіна Борінга (Boring, 1946), що завдання сприймання – економія мислення, відбір того, що найважливіше для життя та благополуччя організму.

Сприймання як активний, динамічний процес подібний до процесу інтелектуального пізнання, це первинний відбір інформації (вбірковість сприймання), з другого, це її переробка. Як свідчать психофізіологічні дослідження (В.В. Аршавський, Л.М. Веккер, Н.І. Гольдштейн, М.Д. Дворяшина, Н.А. Кудрявцева, О.Р. Лурія та ін.) вибірковість сприймання залежить від багатьох факторів: це може бути рівень обізнаності людини з суттю об'єктів сприймання, що створює певну неготовність до розуміння, це й спрямованість на щось інше, яке не закладене в об'єктах на час сприймання, або байдужість, загальна неуважність, певний емоційний стан, незацікавленість у даній інформації, тощо. Отже, окремі об'єкти, або їх складові частини, якості, взаємозв'язок між собою, можуть проходити повз увагу людини, хоча, очевидно, відбиваються на сітківці її очей. Очі наче не бачать, а вуха не чують, ніс не відчуває, дотик не реагує. Такий попередній відбір інформації відповідно до досвіду людини, спрямованості її інтересів і уподобань, або просто її фізичного і емоційного стану, має дуже велике значення. Аби не було цієї первинної переробки, людина, очевидно, не змогла би діяти цілеспрямовано у відповідності зі своїми цілями життя, тому що різноманітної інформації цілком би її потопила.

Вбірковість сприймання надає людині можливості орієнтуватися у інформаційному полі, зосереджуватися на тому, що складає її особисті інтереси, пов'язані з її діяльністю (Б.Г. Ананьєв, Л.А. Венгер, М.Д. Дворяшина, А.В. Запорожець, В.П. Зінченко, Н.А. Кудрявцева, А.Н. Леонтьєв та ін.). Спрямовуючи інформацію, вибірковість надає людині можливості працювати в тій галузі, яка є органічною частиною її життя, особливо, коли людина зосереджена на творчих пошуках. А вона, ця вибірковість, може нашоухнути творчо спрямовану людину на вирішення певної проблеми, що стала для неї якимось утрудненням, ідеї, що потребує вирішення, і стала перешкодою.

Доведено також у численних психологічних дослідженнях [Б.Г.Ананьєв, Д.С.Брунер, Ю.П.Ведін, Л.М.Веккер, Ю.М.Забродін, А.А.Пузирей, А.П. Сабошук, G.Eckblad, F.Klix та ін.], що поряд з тим, що сприймання є вибірковим, воно дуже щільно торкається мислення. Аби психіка в кожен момент сприймання відображала всі об'єкти сприймання, не перероблюючи їх, і кожен раз зосереджуючись на них, людина ніколи не просунулась би вперед у своєму розвитку, тобто в неї не було б можливості змінювати середовище. Здатність психіки вже на етапі сприйняття класифікувати об'єкти, узагальнювати, виділяти суттєві їх особливості і якості, відносити до певних категорій, економити психічну енергію. Скажімо, сприймаючи стілець, людина вже давно в своєму досвіді визначила цей предмет, класифікувала його як меблі, виділила суттєві ознаки, що відрізняють його від стола, або шафи і наступне сприйняття стільця вже йде повз

її увагу, даючи можливість зосередитися на більш важливих в даний час для неї об'єктах.

У ряді робіт (Б.Г.Ананьєв, 1950; О.М.Леонтьєв, 1962; В.П.Зінченко, 1984) підкреслюється, що вже на рівні сприймання відбувається активна перетворююча його діяльність: а саме впровадження в цей процес суспільно відпрацьованих сенсорних еталонів, отже перші процеси узагальнення. Організована перцептивна діяльність, в основі якої лежать певні способи обстеження об'єкта, застосування понятійного апарату забезпечує багатостороннє, багаторівневе сприйняття об'єкта.

Звичайно, сприймання як творчість [Б.Ф.Ломов], це активна взаємодія суб'єкта з діючим об'єктом, тобто об'єктом, який змінюється, втручання в процес сприймання мисленневих дій як застосування узагальнених і суспільно зумовлених сенсорних еталонів, якоюсь мірою відкриває складний процес створення нових образів на основі адекватних об'єктивної дійсності. Але це, очевидно, лише частина того складного процесу, який внутрішньо відбувається в мозку людини, і який зовнішньо закінчується створенням нового, оригінального продукту.

На наш погляд найбільш близько підійшла до вирішення цього питання гештальтпсихологія на підставі численних експериментів (К.Коффка, В.Келер, М.Вертгеймер), в основі якої лежить поняття "гештальта", який має такі ознаки, як "цілісний образ", "структура", "форма", та розуміється як цілісні об'єднані елементи, які пов'язані перш за все із сприйманням, і які не являють собою механічну сумарність цих елементів. Представники гештальтпсихології намагалися пояснити одержані факти, які дійсно свідчать про наявність цілісних структур, що виникають у процесі зорового сприймання, не лише властивостями самих об'єктів, які дійсно не є сумою окремих елементів, але являють собою цілісне явище. Гештальт-психологія встановила закони сприймання, а саме: контраст "фігури і фону", співвідношення частини і цілого, вертикалі і горизонталі, константність (збереження постійності). Знання цих законів дає можливість зрозуміти питання, що постає при вирішенні проблеми створення образу об'єктивного світу і тих трансформацій, які з ним відбуваються в процесі переробки мозком одержаної інформації. Тобто, це надає можливості розуміння питання про те, як формується творчий образ, що є принципово новим по відношенню до об'єктивного світу. Експерименти, які проводили гештальтпсихологи, показали, що сприймання будь-якого елементу залежить від його місця і функції в моделі цілого.

Отже, сприймання не є механічною реєстрацією сенсорних елементів, воно є істинно творчою здатністю миттєвого сприйняття дійсності – здатністю образного винахідництва. Тепер вже стало очевидним, що якості, які характеризують мислителя і художника, притаманні будь-якому прояву розуму. Відкриття того, що сприймання не є механічною реєстрацією елементів, а являє собою "схоплення і осягнення" значущих моделей структури, відкриває можливість для розуміння того, яким шляхом і завдяки яким законам створюються нові образи, тобто ті, що не є прямим відображенням дійсності. Адже вказаний погляд на сприймання стверджує, що діяльність психіки людини вже на рівні сприймання є творчою діяльністю і підтримує тезу про те, що творчість не є придбанням "вибраних", але являє собою ознаку взагалі людську.

Як стверджує Р.Арнхейм про творчий і продуктивний характер сприймання, за своєю структурою аналогічно інтелектуальному пізнанню, є місточком між розумінням і відображенням дійсності, водночас і творчим процесом. Зорове, або візуальне сприймання оперує тими самими механізмами, що й інтелектуальне, спирається на такі само структурні принципи, які Р. Арнхейм називає "візуальними поняттями" та виділяє серед них два типи: перцептивні, за допомогою яких відбувається сприймання, і "зображуючі", які є втіленням думки у продукт твору. Таким чином, сприймання – це створення "перцептивних понять", а художня творчість, являє собою "створення адекватних зображувальних понять".

Таким чином, на рівні сприймання, яке може бути образним і словесним (вербальним), відбуваються складні процеси трансформації одержуваної інформації чи у формі образу, чи у формі слова. Ці процеси являють собою два напрями: з одного боку це первинний відбір інформації (вибіркованість сприймання), з другого, це її переробка.

Образ, що виникає у процесі сприймання, може бути, конкретним: наприклад, у пам'яті людини назавжди може зберегтися вбрання кімнати, в якій пройшло її дитинство, або те платтячко, яке вона дуже любила одягати; образ сприймання може набувати узагальнених рис - предмет належить до певної категорії і має функціональні ознаки. Здатність людської пам'яті утримувати цю перероблену інформацію надає їй можливості використовувати її в тих чи інших життєвих ситуаціях, створювати узагальнені образи, які утворюються в складні системи, можуть бути підпорядковані певній ідеї, а окремі положення, знання узгоджуються, формулюють проблему, що втілюється у продукті діяльності. У процесі сприймання людина одержує численні образи, поняття, образи-поняття в їх частковій, одиничній, або узагальненій формі. Але якби ці, хоча й узагальнені і трансформовані образи, лише відтворювалися людиною, її життя було б репродуктивним, тобто людина у своїх діях, міркуваннях, створенні певних продуктів змогла б лише повторювати те, що вона бачила, чула, спостерігала тощо. Проте, людська психіка здатна до створення нового: це може бути лише частково новим, або в ньому будуть якісь елементи нового, або це просто реконструкція старого, чи якась аналогія тому, що вже існує. Але продукт діяльності людини може бути зовсім новим і оригінальним. Вважається, що такі процеси можливі завдяки творчій діяльності [В.О. Моляко, 1984].

Що являють собою ці процеси, яким чином відбувається подальша трансформація одержаних людиною образів і понять, ще остаточно не з'ясовано. Можна лише думати, що образи сприймання якимось чином укладаються в складні системи, які можуть бути підпорядковані певній ідеї, або окремі положення, знання якимось чином узгоджуються і "видають" ідею, формулюють проблему, що втілюється у продукті творчості. Якщо природа цих процесів ще не з'ясована, то їх прояв – творча діяльність, створення продуктів творчості, особистість творця як предмет психологічних досліджень у даний час викликає велику увагу дослідників [Матюшкін, 1989; Дружинін, 1992; Моляко, 1984].

Творчим є таке сприймання, в якому автоматично відбувається фіксація нового в об'єкті, ситуації, взаєминах між сприйнятими предметами. Формуванню цієї навички сприяє сполучення протилежних якостей у структурі самого сприймання, які базуються частково на природних задатках, але розвиваються головним чином в спрямованій діяльності. Тренування сприймання на баченні цілого і деталей, одиничного та всезагального в одному об'єкті, можливість абстрактні

поняття проявляти в конкретній формі може допомогти формуванню творчого бачення. Після такого тренування воно стає об'ємним і цілісним, тобто об'єкт сприймається всіма аналізаторами і в усіх зв'язках і взаєминах з навколишніми об'єктами. Одночасне сприймання і зовнішньої форми, і внутрішньої суті речей, коли сам зміст об'єкту визначає характер його форми, важливе в художній творчості, спричиняє нове творче бачення об'єкта і надає йому образне начало. Бачення сполучення позитивного і негативного, контрастів, протиріч в оточенні також може бути невичерпним джерелом творчості. Окрім сполучення якостей, до структури творчого сприймання входить перетворююче бачення, бачення за аналогією, бачення потреб і необхідного майбутнього. Бачення аналогій чи асоціативно-образне бачення, коли об'єкт, що сприймається, викликає в пам'яті інші образи, що пов'язані з ним спільними якостями.

Вміння бачити необхідне майбутнє є основним показником творчої ініціативи. Це вміння будується на особливому баченні теперішнього, усіх невдоволених потреб людини, протиріч, що існують у суспільстві, які загострюються в перехідні періоди. Всі перераховані якості виникають в залежності від контакту з середовищем й індивідуальних особливостей цього контакту. Оптимальним і найбільш благоприємним для творчого сприймання є сполучення залежності і незалежності від середовища.

Перцептивний образ за певних умов може втілюватися в матеріальну форму завдяки практичним художнім діям, мові та іншим знаковим моделям. У роботі розглядається така форма матеріального втілення перцептивного образу як візуальне зображення. Характерною особливістю зображувальних символів є матеріальна форма втілення, яка отримується в процесі різних видів зображувальної діяльності. Але форма є не лише репрезентантом, а й утіленням певної образної структури, в основі якої лежать зорові уявлення про зображувальні об'єкти. Форма здатна як посилювати, так і навпаки, послаблювати смисл символу [1].

Суттю художньо-графічної діяльності є створення нових візуальних образів – "перцептивних висловлень" про світ (В.Ф.Петренко, 1976) та їх утілення завдяки таким художнім засобам виразності, як лінія, форма, пропорції, колір, композиція. Головна особливість подібного роду знаків – злитість плану вираження (форми) і плану змісту. Весь спектр реакцій на ці знаки: фізіологічних, емоційних, поведінкових, інтелектуальних тощо, за умови їхньої константності, і являє собою зміст значення: в імпресивному аспекті: зв'язок з різними перцептивними модальностями (смаком, кольором, тактильними відчуттями, сприйняттям простору і руху); індукція характерного психологічного стану; вплив психологічного (емоційного) стану на характерну зміну сприйманого образу; в експресивному аспекті – вираження ставлень і самоставлення, тобто як відображення, "візуалізації", емоцій у свідомості.

Актуальним напрямом роботи сучасної психології в системі освіти є вивчення образу світу молоді. Образ світу є результатом психічного відображення реальності, що проявляється в знаннях про світ (когнітивний компонент), емоційному переживанні реальності (афективний компонент), що в цілому позначається на формуванні системи цінностей та зовнішній поведінці.

В емпіричному дослідженні образу світу в студентів метою ставилося виявити типові для студентів фрагменти реальності, які визначають зміст їхнього образу світу. Нами розроблено та впроваджено систему проєктивних завдань, пов'язаних з особливостями сприймання світу через такі поняття: "Світ, в якому я живу", "Світ Інших", "Світ зовнішній і внутрішній", "Я в цьому світі", "Я-Інші-Світ", "Персональний бренд", "Улюблений запах".

Серед ознак-критеріїв, на основі яких було розподілено образи світу в студентів, виокремлено такі: 1) *за якістю зображення*: масштабність; ясність і чіткість, впорядкованість, яскравість, тощо; 2) *за когнітивною складністю*: аналітизм-синтетизм, детальність, оригінальність, комбінаторність, гнучкість, узагальненість тощо; 3) *за способом взаємодії з довколишнім світом*: інтернальність-екстернальність, активність-пасивність; емоційна забарвленість; рефлексивність тощо; 4) особливості розвитку репрезентативної системи; 5) *за способом зображення*: реалістичне правдоподібне, емфатичний малюнок (імпресіоністський, експресивний); тощо; 6) *за рівнями перцепції*: "фізіологічний", "сюжетний", "художній" (символічний).

У результаті проведеного дослідження нами проаналізовані тематичні малюнки студентів, визначені їх типові компоненти, на основі яких створено символічну модель образу світу, якій властиві: 1) динамізм, тобто здатність до змін, кількісних та якісних перетворень; 2) певна якість, що визначається, переважно, рівнем когнітивної складності світосприймання; 3) індивідуальні особливості структури; 4) цілісність, тобто взаємозв'язок усіх компонентів системи, функціонування їх як єдине ціле.

Результати аналізу зображень образу світу 650 студентів I, III та V курсів різної професійної спрямованості (музичне мистецтво, дизайн, режисура та хореографія, кіно і телебачення, модельний бізнес) КНУКіМ свідчать про значний вплив особливостей сприймання на образотворення світу. За індивідуальними властивостями сприймання були розподілені зображення *за типами*: 1) *аналітичний* (відображені перед усім деталі) – 25% зображень, *синтетичний* (переважають загальні враження) – 37%, *аналітико-синтетичний* (зображені як деталі, так і об'єкти в цілому) – 38%; 2) *суб'єктивний* ("забарвлені" образи сприйнятих об'єктів власними переживаннями, накладені на них відбиток власного емоційного стану) – 62% і *об'єктивний* (безпристрасність і точність, нейтральність при зображенні доквілля) – 21%; 3) механістично-раціоналістичне зображення – 24%; 4) песимістичне – 35%, й оптимістично-реалістичне світобачення (важливий показник життєвої компетентності студента, його життєздатності, спроможності правильно орієнтуватися в життєвих реаліях та допомагати собі розв'язувати проблеми) – 32%.

Важливим є визначення такого аспекту, як притаманність студенту оптимістичності чи песимістичності світогляду, без оцінювання його як "хороший" чи "поганий". Так, песимістичний світогляд відображає ставлення людини до недоліків реального життя, які спочатку треба побачити, усвідомити для вироблення конструктивної життєвої позиції. При ньому може гальмуватися особистісний розвиток, якщо занадто концентруватися на життєвих проблемах, бути невпевненим у власних можливостях, не довіряти власному життєвому досвіду, всіляко намагатися уникати неуспіху. Водночас чітке усвідомлення проблем та складностей, які існують, розумний скептицизм, критичність, певна доля сумніву можуть стимулювати розвиток, сприяти зосередженню зусиль на подоланні труднощів, мобілізації можливостей задля перемоги. Оптимістичний світогляд є підґрунтям для повноцінного особистісного буття людини, задоволеності своїм життям, відчуття комфорту. Важливо

виховувати та формувати бадьоре, радісне світовідчуття, впевненість у досягненні успіху, довіру до довкілля та власного досвіду. Проте оптимістичний світогляд може не співвідноситися з життєвими досягненнями, бути абстрагованим від реальних проблем. У такому разі він може дезорієнтувати в пошуку оптимального виходу зі складної ситуації. І на це варто звертати увагу.

Теоретичний аналіз проблеми дозволив сформулювати такі *висновки*. Сенсорно-перцептивні процеси на сучасному етапі розвитку інформатики і техніки мають не менше значення в діяльності людини, ніж процеси розумові. Вони забезпечують орієнтування в конкретній ситуації, виділення найважливіших для розв'язання конкретного завдання аспектів, здійснюють таку обробку інформації від органів чуття, яка веде до побудови образу, адекватного як предметів, так і завданням діяльності. В умовах сьогодення людині потрібно оперативно і точно, а значить і творчо виконувати перцептивні, розумові і виконавчі дії, їй доводиться працювати в умовах інформаційного переважання, іноді далеких від оптимальних, що істотно змінює характеристики сенсорних і перцептивних процесів. Активізація творчого сприймання на сучасному етапі розвитку інформатики й техніки сприятиме творчій діяльності людини, і навпаки – у творчо-пізнавальній діяльності виникає нове сприймання оточення, що виникає внаслідок внутрішньої роботи з опанування емоційно-психологічного, інформаційного, культурного впливу. Отже, розкриття особливостей сприйманого світу через розуміння смислу зображеного образу світу, позначається на усвідомленні пріоритетних зусиль у покращенні життя, на формуванні системи цінностей та зовнішній поведінці.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Алексеев К. И.* Метафора как объект исследования в философии и психологии / К. И. Алексеев // Вопросы психологии, 1996. – №2. – С. 73-85.
2. *Ананьев Б.Г.* и др. Индивидуальное развитие человека и константность восприятия / Б.Г. Ананьев, М.Д. Дворяшина, Н.А. Кудрявцева. – М.: Просвещение, 1968. – 335 с.
3. *Ведин Ю.П.* Роль ощущений и восприятий в процессе познания / Ю.П. Ведин. – Рига: Латв. гос. унив., 1964. – 160 с.
4. *Величковский Б.М.* Методологические проблемы современной когнитивной психологии / Б.М. Величковский, В.П. Зинченко // Вопросы философии. – 1979. – №7. – С. 67-79.
5. *Костюченко О.В.* Перцептивна активність як психологічна проблема / О.В. Костюченко // Актуальні проблеми психології: Психологічна теорія і технологія навчання / [За ред. акад. С.Д. Максименка, М.Л. Смульсон]. – К.: ДП "Інформ.-аналіт. агентство", 2010. – Т.8. – Вип. 7. – 282 с. – С.146-157.
6. *Моляко В.А.* Проблемы психологии творчества и разработка подхода к изучению одаренности В.А. Моляко // Вопр. психол. – 1994. – №5. – С. 86-95.
7. *Петренко В.Ф.* К вопросу о семантическом анализе чувственного образа / В.Ф. Петренко // Восприятие и деятельность. – М., 1976. – С. 278-292.
8. Психология ощущений и восприятия, [изд. 2-е исп.] / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.В. Любимова. – М.: ЧеРо, 1999. – 610 с.
9. *Солсо Р.Л.* Когнитивная психология: [пер. с англ.] / Р.Л. Солсо. – М.: Тривола, 1996. – 600 с.

Подано до редакції 14.09.2011